

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 008:791.43.01

Кирилова О.О.

Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова

ЖІНОЧИЙ СУБ'ЄКТ ЯК «СУБ'ЄКТ ПОДВІЙНОГО РОЗРИВУ» У ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНОМУ ПСИХОАНАЛІЗІ ЖАКА ЛАКАНА

У статті проаналізовано жіночу ідентичність в культурі через структуру “суб'єкта розриву” в психоаналізі Жака Лакана. Розкрито конструювання ідентифікації, культурні стратегії та пост-текстові рефлексії “дифузного постфемінізму” в психоаналізі.

Ключові слова: структурний психоаналіз, лаканаліз, суб'єкт, розрив, фемінність.

Кириллова О.А. Женский субъект как “субъект двойного разрыва” в философско-культурологическом психоанализе Жака Лакана. В статье проанализирована женская идентичность в культуре сквозь структуру “субъекта разрыва” в психоанализе Жака Лакана. Раскрыты конструирование идентификации, культурные стратегии и пост-текстовые рефлексии “диффузного постфеминизма” в психоанализе.

Ключевые слова: структурный психоанализ, лаканализ, субъект, разрыв, феминность.

Kirillova O. The Female Subject as a ‘Subject of Double Split’ in the Lacanian Psycho-analysis of Culture and Philosophy. The article is focused on the feminine cultural identity structured according to the ‘subject of the split’ in Lacanian psycho-analysis. The constructs of identification, cultural strategies and post-textual reflections of the ‘diffused post-feminism’ are addressed in the article.

Key words: structural psycho-analysis, lacanalyse, subject, split, femininity.

Актуальність і мета статті. Як доречно зауважила представниця феміністичного лаканалізу (структурного психоаналізу) Елізабет Грос, психоаналіз як такий постав «із жіночого бажання виговоритися та з Фройдового бажання слухати» [1]. В цьому твердженні можна спостерегти суперечливість у самому характері взаємозв'язків між фемінізмом та психоаналізом. З одного боку, це небажання фемінізму вписувати себе в

термінологію фрейдистського дискурсу як домінантно-патріархального. З іншого боку, усвідомлення витоків «жіночих студій» саме у психоаналізі Фрейда – Лакана, що далось взнаки у лаканівській генеалогії феміністичних теорій Люс Ірігарай, Катрін Клеман, Джудіт Батлер, Юлії Крістєвої, Джулієтт Мітчелл, Жаклін Роз та ін. Учениця Лакана К. Клеман зазначила, що французький філософ і психоаналітик найбільше переймався визначенням саме жіночої суб'єктивності на межі катарсису, “ставши чимось на кшталт лінгвістичного трансвестита”: “Він ідентифікувався з їхніми муками, з їхньою тугою” [2].

У психоаналізі Жака Лакана суб'єкт визначається не лише як *суб'єкт означника*, *суб'єкт мовлення*, *суб'єкт бажання*, *суб'єкт нестачі*, але і як *суб'єкт розриву*, і це найактуальніше формулювання суб'єкта на сьогоднішній день. Так звана «лаканівська алгебра», як визначав її сам автор, тобто, позначення основних філософсько-психоаналітичних концептів та співвідношень між ними алгебраїчними концептами й “матемами”, починається із формули перекресленого навкіс латинського S (можемо його зобразити на письмі лише як S або \$), що символізує його самозаперечення, самонегачію, — *sujet barré* (*суб'єкт перекреслений*). “S, або \$, як таке, однак, невловне, й може бути зрозумілим лише як місце — це навіть не точка рефлексії, де суб'єкт усвідомив би себе, наприклад, як такого, який бажає” [3]. При цьому риска перекреслення (*barre*) символізує і розрив суб'єкта між собою та своїм ідеальним «Я», і «наслідок ефектів мови», що позначається на ньому: **суб'єкт перекреслений мовою** як порядком Іншого. Лакан зазначає, що “розрив” як характеристика суб'єкта зустрічається ще у “Пролегоменах” Іммануїла Канта. В класичному психоаналізі З.Фрейда теж йдеться про «розрив» чи «тріщину» (“Spaltung”) між сприйняттям та свідомістю, і фрейдівський суб'єкт несвідомого локалізований у цьому розриві, спростовується системою означників. У серцевині суб'єкта наявне зяання, лакуна, некогерентність. Інтерпретатор Лакана, словенський філософ Славој Жижек у праці “Дражливий суб'єкт” так сформулював лаканівську “діалектику розриву”: “Сама спроба заповнити розрив підтримує його у цілісності” [4]. “Відшарування” – структурна алієнація середовища, що оточує суб'єкта, є також виявом внутрішнього розриву, який у Лакана є певною структурною універсалією. Тут ми спостерігаємо розрив не лише у структурі, а й в акті, який є безсумнівно травматичним. Одного разу розщеплений суб'єкт може бути розщепленим вдруге, втретє... у шизоаналізі Ж.Дельоза ця континуальність відтворення розриву називається: “рвати індивідуальну карту суб'єкта”.

Суперечливість полягає в тому, що феміністична теорія потребує афірмативного конструктору жіночого суб'єкта, що загалом протистоїть постструктуралістській концепції суб'єкта як «ефекту травми», «порожнечі у розриві» (в розривах між дискурсивними фрагментами індивідуальної карти). Ця багатократність розриву дає можливість розвинути лаканівську теорію суб'єктивності, простеживши її модифікації у різних екзистенційних та гендерних модальностях. На сучасному етапі досліджень Лакана побутує думка, що суб'єкт у лаканівській теорії проходить «подвійне відчуження», спочатку на рівні уявному (розрив між «я» та «я-ідеалом»), а потім на рівні символічному (розрив між суб'єктом та його мовою), і «заподіяна наслідками подвійності повторення лакуна у дискурсі, здатна знову привести до повторення, що буде водночас його переозначуванням» [5].

Таким чином, жіночий суб'єкт належить до тих, що “розірвані двічі й більше”. Він, за Лаканом, являє собою ідеальну модель структури суб'єктивності, оскільки його нестача подвійна: апіорна соціокультурна нестача в семантичних вимірах маскулінності, імпліцитно властива жінці в культурі західного типу, та специфічна нестача *жіночого суб'єкта щодо “жіночого об'єкта”* (тобто, умовного еталону фемінності).

Природа розриву в жіночому суб'єкті визначалася як нарцисична ще у фройдизмі: розрив пролягає між “власне собою” й певним умовним образом “ідеальної фемінності”. Структура нарцисизму описана у праці З. Фрейда “Про нарцисизм” як структура жіночої суб'єктивності та формування жіночого Его. Суб'єкт, що сприймає себе в якості свого власного об'єкта, є фундаментально розщепленим, бо є суб'єктом та об'єктом водночас [6]. Психолог постлаканівського напрямку Кайя Сілверман стверджує різницю між ідентичністю та “ідентичністю-на-дистанції” [7]. Ідентичність передбачає “буття самим собою”, “ідентичність-на-дистанції” – буття іншим (іншою). Український культуролог та гендеролог І. Жеребкіна у книгах “Прочитай моє бажання” і “Пристрасть” інтерпретує концепцію Сілверман таким чином, що саме “ідентичність на дистанції” обумовлює розрив (тріщину) у нарцисичному Я, і саме тому жіноче Я визначається у термінах нестачі анатомічної і дискурсивної [8, 9]. На думку І. Жеребкіної, конструювання перформативних стратегій життєтворчості та саморепрезентація у якості екстравагантної “виняткової жінки” має функцію “компенсувати ознаки кастрації” [8]. “Жіноча кастраційна криза” настає саме на стадії дзеркала, коли виникає певна недосяжна абсолютизація власного дзеркального образу.

Таким чином, стосовно традиційної лаканівської дефініції суб'єкта терміном *суб'єкт розриву* жінка визначається нами як *суб'єкт подвійного розриву*. «Апіорно розщеплена» неадекватністю свого соціального статусу та детермінованих ній «визначених меж буття», жінка виявляє свою «травмованість до травми», маркуючи себе негативним означником, «перекреслюючи себе», свідомо обираючи трансгресивну ідентичність. Апіорний соціальний означник, що не задовольняє суб'єкта, сприймається ним як *нестача-в-собі* (*manque-à-être*), адже, як зауважив С. Жижек, суб'єкт включається до «означувального ланцюжка» (термін Ж. Лакана), тоді, коли він ідентифікує себе як “розщеплений суб'єкт, і водночас стертий означник, нестача означника” [10]. Неадекватність власному означнику – з цього починається інтрига ідентифікації. “Таким чином, нестача означника сама стає означником, що має значення або виражає себе як бажання, що виникає з нестачі. Спротив означуванню Лакан позначає межею-рискою між означуваним та означником” [11]. У негативному екзистенційному модусі наявний простір буття сприймається як “простір нестачі” і визначається грандіозним розривом між «реальною» (з малої літери) соціальною *ідентичністю* та уявною *ідентифікацією*. Суб'єкт нібито локалізує себе у розриві “перед-існування”, чи, радше, «між-існування» – у лаканівському модусі *нестачі-в-собі*, що можна ще перекласти як *нестача до буття* (*manque-à-être*).

«Виробництво розриву» закладено у самій стратегії життєтворення суб'єкта. Тут слід пояснити, що зокрема мається на увазі під «виробництвом розриву». Розрив у суб'єкті є ефектом зіткнення з Реальним у його жахливій неартикульованості, або ж наслідком випадковості лаканівського *tuché*, раптового зіткнення, яке обумовлює вихід з

лабіринту *automaton*'а, машини повторюваності. Проте відсутність травматичної події, яка б спровокувала вторгнення Реального, сама по собі є травматичною для суб'єкта, оскільки відчувається *безпричинність* континуального травматичного стану, відсутність явної провини, яка стає провинною метафізичною, і обесивне бажання віднайти втрачену причину створює викривлене сприйняття причинно-наслідкового зв'язку. В роботі "Психоз та інший" Лакан відзначав, що "поняття конфлікту завжди використовується амбівалентно: те, що служить джерелом конфлікту, ставиться поруч з відсутністю конфлікту – далеко не завжди таким вже очевидним. Відсутність конфлікту залишає місце, так би мовити, вільним, і ось на цьому вільному від конфлікту місці й виникає реакція, з'являється певна конструкція, заявляє про себе суб'єктивність" [12]. Якщо наслідок виникає раніше, ніж причина, виникає потреба не знайти чи виявити, а створити причину. І суб'єкт сам здійснює це «виробництво розриву», реалізуючи мету "проколоти нарив" застиглої зтягнутої континуальності "травми до травми". Тут можна побачити аналогію з тілесними практиками творення надрізу через самокаліцтво, які описала словенський філософ і психоаналітик Рената Салецл в роботі "(Пер)версії любові й ненависті": татуювання, пірсінг, пластична хірургія і т.ін. На думку Р. Салецл, коли відсутність Великого Іншого означає його відмову від кастраційного маркування, суб'єкт змушений сам зробити собі надріз, аби тільки не лишатися чистою неторканою поверхнею [13]. Адже травматичні ситуації мають здатність зтягуватися, задавнюватися – хронізуватися. Так само причина здійснення "акту переозначування" полягає у *фобії повернення* до небезпечно збалансованого і звичного простору нестачі, "стабільність" якого уявляється його агентові як "погана нескінченність" за Гегелем. Перефразувавши фразу Фрейда, що "жахливе" (Unheimliche) виявляється у повторенні (цій темі присвячено його есе "Про жахливе"), можна додати, що "жахливе – у незмінності".

Зіткнення з Реальним є травмою: це класичне положення лаканалізу. Проте Ж. Лакан стверджує, що хоча ядро несвідомого (нуклеус) належить до сфери Реального, не можна поставити між ним і травмою знак рівності. Причиною стану *anxiété* (вочевидь травматичного стану тривоги) може бути втрачене *tuché* (таке, що не відбулося) яке провокує, за словами Лакана, невроз фатуму й невдачі. Відзначимо, що З.Фрейд у роботі "Я і Воно" вказував на подібний безпричинний тиск Супер-Его, що призводить до неврозу нав'язливих станів. У цьому випадку роль травми відіграє порожнє місце, де могла б бути травма, фактор нестачі травми. Відповідно, катарсисом такої "травми відсутності" може стати провокація справжньої травми, експансії Реального. Насправді це *травма простором нестачі*. Структура буття суб'єкта настільки ригідна, що перетворюється радше на *структуру небуття*.

Подібні приклади психоаналітичного конструювання жіночого суб'єкта подвійного розриву були описані в наших дещо раніших працях на прикладі цілого ряду героїнь художньої літератури: Сари Вудраф з роману Джона Фаулза "Жінка французького лейтенанта" [14, 15, 16], Клер Цаханесян із п'єси Ф. Дюрренматта "Візит старої пані" [17, 18, 19], Офелії з п'єси У. Шекспіра "Гамлет" [20] та ін. Суспільні орієнтири родинного благополуччя ці героїні сприймають крізь прірву інтранзитивної сепарованості, того самого лаканівського розриву, що дозволяє сприймати позитивно-гуманістичні категорії як «означники без означуваних», перетворюючи їх ідентифікаційні контр-орієнтири. Домінанта в особистісному просторі саме таких контр-

орієнтирів задає негативний модус світосприйняття, перешкоджаючи діалогічній інтерактивності, блокуючи шляхи до взаємодії. Ідентифікаційні орієнтири, які б структурували реальність, виявляються відсутніми – «у нестачі». Схожий випадок травматичного психосоціального становлення жіночого суб'єкта розглядає російський психоаналітик та філософ С. Зимовець у дослідженні “Тургенєвська дівчина: генеалогія афекту” на прикладі повісті І.С. Тургенєва «Ася»: “Походження, ретроактивно усвідомлене як абсолютна негативність, що спрацьовує в якості загостреного комплексу неповноцінності, – звідки береться це травматичне усвідомлення? Звісно, з її суб'єктивації дворянським каноном” [21].

Наприклад, Сара Вудраф в романі Джона Фаулза міфологізує свій роман із певним французьким морським офіцером, і це інвертує її вікторіанський образ цнотливої дівчини-гувернантки: “Я зробила це для того, щоб уже ніколи не бути такою, як раніше (курсив мій – О.К.) Я зробила це з тим, щоб змусити людей показувати на мене й казати: ось іде Курва Французького Лейтенанта” [22]. До знаково-символічного виміру роману цілком вписується те, що було здійснено лише знаковий вчинок самоозначування, а не перелюбства (її слова про себе виявляються наклепом у фіналі роману). Тут, за словами С.Жижєка, “розрив виявляється між суб'єктом та означником, який «робить щось замість нього»” [23]. «Нібито покинута» жінка, яка оприлюднює свою травму, свою зневаженість, своє страждання, таким чином здобуває собі адекватну ідентифікацію: її починають називати у містечку Лаймі, де відбувається дія роману, не інакше як «Трагедія» чи «Жінка Французького Лейтенанта». Означникова конструкція “Жінка Французького Лейтенанта” – це метонімічна самоідентифікація з причиною травми. Тут є багато спільного з “непристойністю насолоди раною”, приклади якої С.Жижєк описав у працях “Піднесений об'єкт ідеології” та “Дивлячись скося”. “Жінка Французького Лейтенанта” – це самоозначування за допомогою симптома, який усвідомлюється й починає давати насолоду, тим самим підносячись до рівня *синтома*, формулюванню концепції якого Лакан приділяє багато уваги у XXIII семінарі “Le sinthome”. С.Жижєк у праці “Дивлячись скося” відзначає, що це відбувається у процесі acting out, за допомогою якого суб'єкт прагне вирватися з “символічної сітки” та відплатити великому Іншому. Зокрема, Жижєк ілюструє концепцію *синтому* фільмом Серджо Леоне “Якось на Заході”, де персонаж Чарлза Бронсона, після того як злочинці змусили його грати на гармоніці під час убивства його старшого брата, веде життя “живого мерця”, нездатний до сексуальних стосунків, забув власне ім'я, і лише постійно грає на гармоніці: “У лаканівській термінології: “чоловік-гармоніка” пережив “позбавлення суб'єктивності”, він позбавлений імені... позбавлений означника, що репрезентував би його, тому він здатний підтримувати цілісність своєї особистості лише через ідентифікацію з симптомом” [24]. Тому і Сара Вудраф подібним чином формулює свою ідентифікацію: “Я ніщо. Я вже й не людина навіть. Я – курва Французького Лейтенанта”. Цю стратегію візуалізує лаканівська формула: суб'єкт, перекреслений двічі, перестає бути перекресленим. І результатом дії “Механізму Французького Лейтенанта” стає перекреслення Іншого за формулою $S(\mathbf{A})$, де \mathbf{A} – Autre barré (перекреслений Інший).

Лаканівське прочитання сюжету Фаулза досьогодні лишається унікальним, на що звернув увагу представник сучасного лаканалізу в Індії М. Мандал, концептуально відокремлюючи наше прочитання від фройдівських та юнгіанських прочитань Р.

Хаффакера, Б. Вудкока, Ж. Роз, Б. Зар, вважаючи його “іноваційною методологічною фаулзівсько-лаканівською єдністю” в якості “прочитання, натхненного клінікою”, зауважуючи, що “стаття О. Кирилової в термінах Лакана трактує Французького лейтенанта в якості фалічного означника у стосунках персонажів, маркованих як трансфер/перенос” [25]. Методологічно таке прочитання надається до визначення як “*дифузний постфемінізм*”, на що звертає увагу, зокрема, соціолог Л. Бронзіно, у своєму огляді постфеміністичних досліджень відвівши нашому дослідженню специфічне місце: “«Коли я прибула до Парижу, ...всі ходили на семінари до Лакана на Rue d’Ulm», — пише Ю.Крістева (...) О. Кирилова також ходила на семінари — але вже про Лакана й значно пізніше, тож читає “за Лаканом” численні жіночі образи масової пострадянської культури. В її книзі не визначені ані виняткова орієнтація на радянський культурний простір, ані власне фемінізм як теоретична чи ідеологічна канва уподобань дослідниці (багато там знову ж таки від Лакана), але і те, й інше прочитується з контексту” [26]. За логікою авторів, постфеміністична стратегія постмодернізму полягає у тому, щоб “писати себе”, “відновлюючи” (у термінах Е. Сіксу) власне мовлення через деконструювання стереотипів масової культури, які конституують фемінного суб’єкта, й тим самим ставати чистою проекцією, транслуючи мову Іншого (з цією останньою тезою погодитися доволі важко). Проте сама позиція “дифузного постфемінізму”, визначена в цьому та інших дослідженнях, які виникли на ґрунті нашої теорії “двічі розірваного” фемінного суб’єкта, безперечно варта уваги в рамках того, що культуролог О. Люсий дисциплінарно визначив як “лаканомічне кирилознавство” [27].

Література:

1. Grosz, Elizabeth. Jacques Lacan: A feminist introduction. – London & New York: Routledge, 1990. – С.6.
2. Clément, Catherine. The Lives and Legends of Jacques Lacan. – NY: Columbia University Press, 1983. – С.49.
3. Лакан Ж. Семинары. Кн. 8. Перенос. (1960-1961) / Пер. с франц. А. К. Черноглазова. М.: Гнозис / Логос, 2019. — С.391.
4. Žižek, Slavoj. The Ticklish Subject. – London–New York: Verso, 2000. – С.158.
5. Стрижова Е.С. Гендерные идеалы во власти навязчивого повторения // Культурологічна думка. - 2011. - №4. - С.145.
6. Фрейд З. О нарциссизме: введение // Я и оно. – М.: Наука, 1989. – С.120-167.
7. Silverman, Kaja. Identity-at-a-Distance//The Threshold of the Visible World. NY & London: Routledge, 1996. – С.14-18.
8. Жеребкина И. Жак Лакан: феминистское введение // Прочти мое желание. – М.: Идея-пресс, 2000. – С.87-106.
9. Жеребкина И. Страсть. – СПб.: Алетейя, 2001. – 335 с.
10. Жижек С. Возвышенный объект идеологии / Пер. с англ. В. Софронова.— М.: ХЖ, 1999. – С. 107.
11. Лакан Ж. Ниспровержение субъекта и диалектика желания в бессознательном у Фрейда // Инстанция буквы в бессознательном, или судьба разума после Фрейда. – М.: Гнозис, 1996. – С.153-191.
12. Лакан Ж. Психоз и Другой // Метафизические исследования. – СПб: 2000. – Вып.14. Статус Иного. – С.203.
13. Салецл Р. (Из) вращения любви и ненависти. – М., Художественный журнал, 1999. – С. 165-169.

14. *Кирилова О.О.* Стратегії переозначування суб'єкта (Роман Дж. Фаулза "Жінка французького лейтенанта" у перспективі лаканівського психоаналізу"). Дис... канд. філос. наук (спец. 17.00.01 — теорія та історія культури). К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2005. — 190 с.
15. *Кириллова О.А.* "Комплекс французького лейтенанта" в культурі: психоаналіз, ідентифікація, постмодернізм // *Международный журнал исследований культуры*. СПб.: Эйдос, 2010. Вып. 1. Политики культурной идентичности. С. 52-57.
16. *Kirillova, Olga.* If the French Lieutenant Never Existed // *The Symptom*. - 2002. - № 2. Accessed 20.11.2019. <http://www.lacan.com/olgakf.htm>.
17. *Kirillova, Olga.* The Text of The Revenge // *The Symptom*. - 2011. № 12. Accessed 20.11.2019. <https://lacan.com/symptom12/the-text.html>
18. *Кирилова О. О.* Стратегія переозначування у термінах лаканівського психоаналізу: "Візит старої пані" Ф. Дюрренматта (спроба культурологічного case study) // *Магістеріум. Культурологія*. - 2011. - Вип. 42. - С. 15-21.
19. *Кириллова Ольга.* Месть как сценарий // *Кириллова О. Серп холодной луны: реконструкции моделей чувственности*. СПб: Алетейя, 2010. С.114-126.
20. *Кириллова Ольга.* Объект О, или самоутопленница в тексте // *Кириллова О. Серп холодной луны: реконструкции моделей чувственности*. СПб: Алетейя, 2010. С.143-157.
21. *Зимовец С.* Тургеневская девушка: генеалогия аффекта (опыт инвективного психоанализа) // *Логос*. - 1999. — № 2. — С.47.
22. *Fowles, John.* The French Lieutenant's Woman. London: Routledge, 2000. С. 171.
23. *Žižek, Slavoj.* The Interpassive Subject // *THE SYMPTOM*. - #3. — 2002. — [www документ] URL : www.lacan.com/interpassf.htm
24. *Жижек С.* Глядя вкось: Пер. с англ. — М.: 1999. — С. 129-130.
25. *Mandal, Manintosh.* "Eyes a man could drown in": Phallic Myth and Femininity in John Fowles's *The French Lieutenant's Woman* // *Interdisciplinary Literary Studies. Penn State University Press*. Vol. 19, No. 3 (2017). С. 274-298.
26. *Bronzino L., Kurmeleva E.* Historical Transformation of Gender Identity Theoretical Explications in Postmodernism Context // *Proceedings of the 2nd International Conference on Contemporary Education, Social Sciences and Humanities (ICCESSH 2017)*. - Atlantis Press, 2017. С. 1096-1099.
27. *Люсый А.П.* Поэтика предвосхищения. М.: КМК, 2011. 570 с.